

1 Tros og livssynsutøvelse i offentlige institusjoner og i helse- og omsorgstjenestene

1.1 Innledning

Tros- og livssynsfriheten er viktig, også for mennesker som av ulike årsaker må oppholde seg i en institusjon og ikke fritt kan oppsøke tros- eller livssynssamfunn. Dette gjelder for eksempel militærtjeneste og fengselsopphold. Tros- og livssynstjenester kan også være et viktig og nødvendig supplement til helse- og omsorgstjenestene i møte med alvorlig sykdom eller død. I slike livssituasjoner opplever mange en økt sårbarhet, og behov for støtte i form av tros- og livssynstjenester, tilrettelegging og samtaler.

Dette kapitlet omhandler utviklingstrekk, utfordringer og behov når det gjelder tros- og livssynstjenester i offentlige institusjoner som Forsvaret og kriminalomsorgen, samt helse- og omsorgstjenestene. Disse institusjonene og tjenestene er valgt behandlet samlet fordi det etter departementets vurdering gjør seg gjeldende noen felles utviklingstrekk og utfordringer når det gjelder ivaretagelsen av tros- og livssynsfriheten. NOU 2013: 1 *Det livssyns åpne samfunn* identifiserte også felles utfordringer på tvers av institusjoner og tjenester, som vil bli skissert innledningsvis. Deretter vil institusjonene og tjenestene bli beskrevet sektorvis, før departementet gjør noen samlede vurderinger i slutten av kapitlet.

1.2 NOU 2013: 1 Det livssyns åpne samfunn

I mandatet som lå til grunn for NOU 2013: 1 *Det livssyns åpne samfunn*, skulle utvalget vurdere «hvilken plass religion og livssyn bør ha i ulike offentlige institusjoner, blant annet med hensyn til for eksempel religiøs eller livssynsmessig betjening, tilgang til bønne- og seremonirom, særlige krav til mat, klesdrakt osv.» Utvalget mente at tilrettelegging for religiøse og livssynsmessige tjenester er særlig viktig i fengsel, sykehus og i forsvaret, der personer vil være avskåret fra deltakelse i ordinære tros- og livssynsfellesskap. Slik tilrettelegging vil være avgjørende for å sikre at tros- og livssynsfriheten er reell for den enkelte bruker av institusjonene. Utvalget viste også til at brukere av disse institusjonene ofte kan befinne seg i vanskelige eller sårbare situasjoner, som gjør at behovet for åndelig eller eksistensiell støtte kan være særlig viktig. Flertallet mente at tros- og livssynsbetjening burde være en integrert del av tjenestetilbudet ved disse sentrale offentlige institusjonene. Et mindretall på tre mente at dette ikke skulle være en integrert tjeneste ved institusjonene, men at betjening heller skulle organiseres ved at institusjonene gjorde avtaler med relevante tros- og livssynssamfunn.

NOU 2013: 1 påpekte videre at Den norske kirkes rolle i disse institusjonene gav kirken en «dominerende» stilling. Utvalget pekte blant annet på at institusjonsprestene ikke bare har oppgaver knyttet til religiøs betjening, men også går inn i roller som rådgivere i etiske og religiøse spørsmål, for eksempel som medlem av kliniske etikk-komiteer ved helseforetakene, eller som forsvarssjefens religiøse og etiske rådgiver. Dette er rådgiverroller som ingen andre trossamfunn har. Utvalget anerkjente at det har vært en

utvikling i flere institusjoner mot en bedre ivaretagelse av tros- og livssynsbehov hos personer som ikke tilhører Den norske kirke. Flertallet i utvalget mente at «tro og livssyn er så viktige deler av menneskers liv at det fortsatt bør være en del av virksomheten ved de offentlige institusjonene».¹ Et mindretall i utvalget mente at de ulike tros- og livssynssamfunnene skulle yte tjenesten.

1.3 Forsvaret

1.3.1 Gjeldende ordninger

Staten pålegger alle sine borgere militær verneplikt. Militærtjeneste innebærer en betydelig begrensning av den enkeltes frihet, og dermed også mulighet til å utøve sin tro- eller livssyn. Begrensningene gjelder både for vernepliktige i fredstid og soldater i krig. Fritak er mulig etter forsvarsloven § 35. Forsvaret er imidlertid også forpliktet til å sikre tros- og livssynsfriheten for de som velger å avtjene verneplikt eller tjenestegjør i krigsoperasjoner i Forsvaret.

1.3.2 Forsvarets tros- og livssynskorps

Et viktig prinsipp for tilrettelegging av tro- og livssyn i Forsvaret er at ordningene som etableres så langt som mulig også skal fungere i krig. Det innebærer at Forsvaret er avhengig av at representanter for tros- og livssynssamfunn er en integrert del av institusjonen.

I 2018 ble det vedtatt at Feltprestkorpsset skifter navn til Forsvarets tros- og livssynskorps, jf. forskrift om tros- og livssynstjeneste i Forsvaret. Med ny vernepliktsforskrift (2017) ble det også presisert at representanter i livssynssamfunn kan tjenestegjøre som feltprester eller tilsvarende på linje med prester, forstandere eller tilsvarende i Den norske kirke og registrerte trossamfunn. Feltprester eller tilsvarende tjenestegjør under tilsyn fra sitt eget tros- eller livssynssamfunn og utfører tjeneste ut ifra dette tros- eller livssynssamfunnets ordninger, jf. forskrift om tros- og livssynstjeneste i Forsvaret §5. Dette er både for å sikre ordningene trosmessig legitimitet og en forankring i det sivile samfunnet utenfor Forsvaret.

I 2016 ble to feltpreststillinger konvertert til stillinger som feltimam og feltlivssynshumanist. Etter at nødvendig militær utdanning var gjennomført, ble tilsatt personell i disse stillingene fra høsten 2018 utplassert i militære avdelinger for å videreutvikle tjenesten og innhente erfaringer fra praksisfeltet. I tillegg har Feltprestkorpsset gjennomført et tidsavgrenset prøveprosjekt med en ortodoks feltprest i Sjøforsvaret. Fra 2018 har også to katolske prester startet tjenestegjøring som feltprester i Heimevernet.

¹NOU 2013: 1 s. 169

Forsvarets tros- og livssynskorps er en egen militær enhet i Forsvaret, administrativt underlagt Forsvarets fellestjenester, og enheten gir den overordnede rammen for tros- og livssynsutøvelsen til soldater, vernepliktige og ansatte i Forsvaret. Forsvarets tros- og livssynskorps har som mandat å sikre at den enkelte får mulighet til å utøve sin tro- eller livssyn alene eller i fellesskap med andre.

Forsvarets tros- og livssynskorps personell har flere ulike funksjoner i Forsvarets organisasjon. I tillegg til å tilrettelegge for tros- og livssynsutøvelse, er de samtalepartnere for soldater eller vernepliktige, tilrettelegger for sosiale møteplasser i avdelinger eller felt der vernepliktige tjenestegjør eller følger opp soldater og deres familier etter internasjonale operasjoner. Personell i Forsvarets tros- og livssynskorps bidrar også inn i etikkundervisningen i Forsvaret, og er rådgivere for de militære i religions- og kulturkunnskap. Det siste har blitt mer viktig de seneste årene, i og med at norske soldater i større utstrekning enn før deltar i internasjonale operasjoner. Forsvarets tros- og livssynskorps er også rådgivere til militære sjefer når det gjelder innhold og gjennomføring av seremonier i Forsvaret.

Boks 1.1 Forskrift om tros- og livssynstjeneste i Forsvaret (ikrafttredelse fra 15. februar 2019)

§ 1. Virkeområde

Denne forskrift gjelder for personell som tjenestegjør som feltprester eller tilsvarende i Forsvaret. I faglige forhold omfattes personell som utfører slik tjeneste i Heimevernet eller som vernepliktige akademikere av forskriften.

Prester i Den norske kirke og prester og forstandere eller tilsvarende i registrerte trossamfunn og tilskuddsberettigede livssynssamfunn kan tjenestegjøre som feltprester eller tilsvarende i Forsvaret. Personellet betegnes i tråd med tros- eller livssynstilhørighet som feltprester eller tilsvarende.

§ 2. Organisering

Feltprester eller tilsvarende organiseres i Forsvarets tros- og livssynskorps.

§ 3. Fagområde

Feltprester eller tilsvarende utfører tros- og livssynsbetjening, tilrettelegger for tros- og livssynsutøvelse, tilbyr sjelesorg, eksistensiell omsorg og underviser og gir råd i religiøse, livssynsmessige, etiske og moralske spørsmål.

§ 4. Militær status

Feltprester eller tilsvarende har militær status, grad og uniform med tilhørende tros- eller livssynsidentifiserende bransjetegn. De er ikke-kombattante og utøver militær kommandomyndighet kun innenfor egen tjenestegren og overfor personell som særskilt er underlagt dem.

Tjenestegjøring skjer innenfor den ramme som Forsvaret til enhver tid har fastsatt for denne tjenesten, etter det verdigrunnlag og regler som gjelder for tjenestegjøring i Forsvaret.

§ 5. Autorisasjon og tilsyn

Feltprester eller tilsvarende tjenestegjør i Forsvaret på grunnlag av autorisasjon eller tilsvarende i et tros- eller livssynssamfunn. Personellet skal stå under tilsyn av det tros- eller livssynssamfunn personellet er autorisert i, og utførelsen av tros- og livssynsbetjening skal skje i samsvar med autoriserende tros- eller livssynssamfunns fastsatte orden.

All tros- og livssynstjeneste i Forsvaret skal organiseres slik at autorisert personell kan utøve tjenesten i samsvar med autorisasjonens forutsetninger og forpliktelser.

Samarbeidsavtaler skal inngås mellom Forsvaret og de tros- eller livssynssamfunn som har autorisert personell til tros- og livssynstjeneste i Forsvaret.

§ 6. Endringer

Departementet kan foreta justeringer eller mindre endringer i denne forskriften.

§ 7. Ikrafttredelse

Forskrift om tros- og livssynstjeneste i Forsvaret trer i kraft fra den tid departementet bestemmer (fra 15.02.2019). Fra samme tidspunkt oppheves Tjenesteordning 10. april 2015 nr. 369 for feltprester.

[Boks slutt]

Personell i Forsvarets tros- og livssynskorps har et vidt fagområde, og kan måtte følge opp soldater og vernepliktige både i felt og krig. Det innebærer at de må ha en kompetanse i tjenesten som ofte går utover fagteologisk kompetanse i å forvalte ritualer eller handlinger på vegne av tros- eller livssynssamfunnet. For stillinger i korpset er det i utgangspunktet krav om at personell skal ha mastergrad eller tilsvarende. Det er også gitt åpning for bachelorgrad i relevant fagkrets for tjenesten, under forutsetning av at personell gjennomfører videreutdanning på masternivå innen en gitt tidsramme.

Et mer representativt religiøst og livssynsmessig tros- og livssynskorps har også som konsekvens at Forsvaret sikres en bredere etikk- og kulturkompetanse i sin virksomhet, slik også NOU 2013: 1 argumenterte for. En bredere tros- og livssynsmessig representativitet kan også bidra til å sikre at flest mulig av landets borgere slutter opp om Forsvaret som fellesinstitusjon.

Av praktiske grunner vil det være vanskelig å sikre alle soldater lik betjening. Hvordan dette sikres i praksis vil kunne variere lokalt etter hva som er mest hensiktsmessig. I noen avdelinger vil det være nødvendig å ha større oppdekning av representanter fra livssynsminoriteter enn antall soldater med ulik tros- og livssynsbakgrunn skulle tilsi. I

andre avdelinger vil det være behov for mer fleksible ordninger, basert på tilkallinger fra andre avdelinger der det tjenestegjør representanter fra tros- og livssynsminoriteter.

1.3.3 Tros- og livssynsutøvelse i Forsvaret

Et viktig premiss for tilretteleggingen for tro og livssyn i Forsvaret er at den er basert på soldatenes egne religiøse eller livssynsmessige behov. Soldatenes rett til å ikke delta i tros- og livssynsutøvelse skal også respekteres.

Boks 1.2 Forsvarets verdigrunnlag

«Forsvaret skal gjenspeile samfunnets mangfold. I et moderne forsvar har mangfold en egenverdi. Etnisk eller religiøs bakgrunn, alder, kjønn eller seksuell orientering er uten betydning for menneskeverdet. [...] Forsvaret skal reflektere både menn og kvinners perspektiver og verdier. Den samme grunnholdningen bør komme til uttrykk i møte med andres kultur og religion. Respekt for andre bygger på kunnskap og bevissthet om egne kulturelle og religiøse røtter.»¹

¹ Forsvarets verdigrunnlag av 1. juni 2015

[Boks slutt]

Det er fastsatt et eget reglement for religions- og livssynsutøvelse i Forsvaret. Reglementet gjelder i hele Forsvaret, både nasjonalt og internasjonalt, og under operasjoner i utlandet. Reglementet slår fast at det skal finnes egnede steder for religionsutøvelse, at det skal legges til rette for religiøst kosthold og gir retningslinjer for permisjon i forbindelse med markering av religiøse helligdager. Reglementet slår fast at dersom liv eller helse står i fare, kan reglementet fravikes.

Forsvaret har utarbeidet en veiledning om tro- og livssyn i seremonier for militære sjefer. Veilederen slår fast at fritaksretten for den enkelte soldat må ivaretas på en ordentlig og hensiktsmessig måte, av hensyn til retten til fri religions- og livssynsutøvelse. Militær leder må også sikre at den praktiseres på en ikke- diskriminerende (stigmatiserende) måte. Dette gjelder særlig for seremonier med oppstilt personell, der det kan oppleves belastende for den enkelte soldat å tre ut av rekken ved gjennomføring av seremonier med religiøst innslag. Veilederen viser til andre måter å gjennomføre dette på, blant annet ved at de religiøse innslagene tydeligere skilles ut i gjennomføring av seremoniene.

1.3.4 Bruk av religiøse plagg

Forsvaret har også et eget uniformsreglement, som legger til rette for bruken av religiøse symboler eller hodeplagg sammen med uniform. Den militære avdelingssjef skal vurdere hvorvidt bruken av disse religiøse symboler kan komme i konflikt med krav til helse, sikkerhet eller operativ evne eller effekt. For tjeneste i Hans Majestet Kongens garde gjelder egne bestemmelser.

I felles bestemmelser om uniformsreglementet er både hijab, turban og kippa nevnt spesielt. Alle plaggene er tillatt, under visse vilkår, og det er også definert noen

begrensinger ved bruk. Hijab skal være i sort, ensfarget og uten pynt. Hijab skal ikke erstatte militært hodeplagg, men brukes under de ordinære plaggene.

Turban kan erstatte annet militært hodeplagg, og være i samme farge som hodeplaggene til de øvrige i avdelingen. Det understrekes at turban ikke alltid er forenlig med verneutrustning, og at en turban da kan erstattes av en patka. For kippa gjelder det at personell kan benytte sort kippa når militært hodeplagg ikke benyttes.²

1.4 Kriminalomsorgen

Under soning skal fengslene sikre likebehandling av alle innsatte og ivareta den enkeltes rettssikkerhet. Selv om fengsling innebærer frihetsberøvelse, skal likevel ikke opphold i fengsel medføre tap av grunnleggende menneskerettigheter. Retten til å utøve tro- og livssyn er en slik grunnleggende rettighet.

Tilretteleggingen for tro og livssyn skal gjøres i en institusjon som også skal ivareta en rekke andre hensyn. For eksempel kan dette handle om å verne om de innsatte og ansattes sikkerhet, men også mer overordnet sikre ro og et godt psykososialt miljø for de innsatte. Fengslene er også forpliktet til å forebygge ny kriminalitet gjennom ulike rehabiliterende tilbud under soning.

1.4.1 Gjeldende ordninger

Utgangspunktet for tros- og livssynstjenester i fengsler er den innsattes behov og ønsker, og innsattes rett til ikke å delta i tros- og livssynsutøvelse må også respekteres.

Tros- og livssynsfrihet under soning er beskyttet gjennom grunnloven og internasjonale menneskerettighetskonvensjoner, men er også nedfelt i straffegjennomføringsloven § 23, der det står at «Kriminalomsorgen skal gi innsatte mulighet til å utøve religion og livssyn.»

Plikten til å legge til rette må balanseres opp imot andre hensyn. Fengslene må for eksempel gjøre konkrete vurderinger om tilrettelegging som også ivaretar de innsatte og ansattes sikkerhet (se boks 10.3).

Boks 1.3 Tros- og livssynsutøvelse under soning

Likestillings- og diskrimineringsombudet har behandlet tre saker om tros- og livssynsutøvelse under soning. En av sakene var Trondheim fengsel sin praksis med å låse inn innsatte under religiøse arrangementer i tiden innsatte i utgangspunktet skulle hatt adgang til fellesskap med andre innsatte. Dette av hensyn til sikkerheten til de innsatte. LDO konkluderte med at praksisen i utgangspunktet var forskjellsbehandling på grunn av religion og livssyn, men at vilkårene for lovlig forskjellsbehandling var oppfylt. LDO presiserte at forskjellsbehandlingen bare er lovlig så lenge den er nødvendig. Eksempelvis

² https://forsvaret.no/fakta_/ForsvaretDocuments/Bestemmelser_om_felles_uniformsregler_i_Forsvaret.pdf

vil forskjellsbehandlingen måtte opphøre dersom fengselet skulle få tildelt ekstra midler til bemanning, andelen innsatte som deltar i gudstjenesten går ned eller fengselet finner andre måter å gjennomføre arrangementene der sikkerhetshensyn ikke er til hinder for at fellestid og gudstjenester avvikles parallelt.

[Boks slutt]

De europeiske fengselsreglene, vedtatt av Europarådets ministerkomite, gir også føringer for norsk kriminalomsorg. Her vises det til at retten til tros- og livssynsutøvelse innebærer retten til å få besøk av prest, imam eller annen livssynsveileder i fengslet, overvære gudstjenester eller møter ledet av disse, og være i besittelse av bøker eller litteratur om sin religion og sitt livssyn.³

De europeiske fengselsreglene slår også fast at de innsatte skal få tilbud om kost som tar hensyn til deres religion eller livssyn. Dersom det er mange innsatte med et livssyn eller en religion, anbefaler også de europeiske fengselsreglene at det utpekes eller godkjennes en representant for disse som kan tilby de innsatte tros- og livssynstjenester. I de europeiske reglene er også retten til ikke å være religiøs understreket. Dette innebærer at de ansatte ikke skal måtte delta på aktiviteter organisert av et tros- og livssynssamfunn i fengsel.

I Rundskriv V-13B/2009: Samarbeid om tros- og livssynstjenester i fengsel utdypes reguleringen av tros- og livssynstjenester i norske fengsler. Her understrekes det at tros- og livssynsbetjening i fengslene skal følge norsk lov, forskrifter og påbud gitt av Kriminalomsorgen. I gjeldende rundskriv stilles det videre krav om at representanter fra tros- og livssynssamfunn i fengsler må kunne dokumentere at de kommer fra angjeldende tros- og livssynssamfunn. Tros- eller livssynssamfunnenes representanter må også ha gjennomgått nødvendig opplæring om blant annet kriminalomsorgens verdigrunnlag og sikkerhetsrutiner i fengsel med mer. Det er videre et krav om at fellessamlinger som ledes av tros- og livssynsrepresentanter skjer på engelsk eller norsk, med unntak av opplesning fra religiøse tekster eller under religiøse ritualer og tilsvarende. I rundskrivet vises det også til at innsatte har krav på enkeltsamtaler med religiøse ledere eller representant for tros- eller livssynssamfunn, og at slike besøk eller samtaler ikke regnes med i den ordinære besøkskvote. Ved slike enkeltsamtaler er det ikke krav om bruk av norsk eller engelsk.

Det er leder i fengselet som har det praktiske ansvaret for å legge forholdene til rette for at innsatte skal utøve sin tro og sitt livssyn på en forsvarlig måte. Dersom tros- og livssynssamfunnenes representanter i fengsler utfører tjenester for de innsatte som ikke er i tråd med kriminalomsorgens etiske verdier, målsetninger og regler, kan disse nektes adgang til fengslene. Fengselsledelsen kan også begrense de innsattes tros- og livssynsutøvelse hvis sikkerheten til de innsatte eller ansatte settes i fare. Hvorvidt denne

³Ministerkomiteen i Europarådets rekommandasjon Rec (2006) 2 til medlemsstatene om de europeiske fengselsreglene, pkt. 29.2

begrensningen er menneskerettslig forsvarlig, og ikke er et brudd på diskrimineringsvernet, må vurderes fra sak til sak.

1.4.2 Fængselsprester og andre representanter for tros- og livssynssamfunn

Norske fængsler drives etter den såkalte importmodellen. Det betyr at ulike instanser ute i samfunnet leverer tjenester til de innsatte i fængslene, på samme måte som de også leverer disse tjenestene til personer i samfunnet utenfor fængslene. Eksempler på slike tjenester er helsetjenester, skole/utdanning, NAV-tjenester, bibliotektjenester osv. Fængselsprestene er ansatt og finansiert av Den norske kirke.

Det er i dag 35 fængselsprester fra Den norske kirke i ulike norske fængsler. 20 prester er i fulltidsstillinger, mens resten har ulike deltidsstillinger på 20 pst. til 80 pst. av en heltidsstilling. De er tilsatt i det prostiet som fængslet ligger i, men har som regel kontor- og besøksfasiliteter i fængselet der de tjenestegjør. Dette er lagt til rette av fængselet. Kirkemøtet har fastsatt en egen tjenesteordning for fængselsprester. Denne regulerer prestenes virksomhet i fængslene. Nærmere bestemmelser om tjenesteoppgaver for den enkelte fængselspreststilling kan fastsettes ved instruks av bispedømmerådet, og det er i tjenesteordningen også hjemlet at fængselsdirektøren skal kunne uttale seg om denne instruksen. Fængselsprestene har ofte en rolle i å gi sjelesorg eller annen veiledning til de innsatte, men også bidra til ulike sosiale tiltak i fængslene. Mange fængselsprester har også en viktig funksjon som rådgivere og samtalepartnere for de ansatte i fængslene.

Det er ingen sentral oversikt over omfanget av betjeningen av innsatte fra øvrige tros- og livssynssamfunn. Tros- og livssynssamfunn kan benytte statstilskuddet til å dekke utgifter i forbindelse med tros- eller livssynsmessige tjenester i fængslene, men har med dette likevel ingen rettslig forpliktelse til å yte disse tjenestene. I østlandsområdet har Den katolske kirke ansatt egen prest for å betjene fængsler, og noen aktører fra andre kristne trossamfunn (blant annet Frelsesarmeen) har medarbeidere som er fast inne i flere fængsler gjennom ulike type faste besøksordninger. Det er i hovedsak fængselsprester, etter delegert ansvar fra fængselsledelsen, som arbeider for å knytte kontakt med representanter fra andre tros- og livssynssamfunn.

1.4.3 Særlige utfordringer

Et økende etnisk, kulturelt og religiøst mangfold preger hverdagen i norske fængsler. Kriminalomsorgen opplyser at om lag 34 prosent av fængselsplassene er belagt med utenlandske statsborgere, der innsatte med polsk og rumensk statsborgerskap utgjør flesteparten. Selv om norske fængsler ikke registrerer tros- og livssynsbakgrunn, erfarer Kriminalomsorgen at det er flest innsatte med kristen og muslimsk bakgrunn, der det blant de kristne særlig er de med katolsk og protestantisk bakgrunn som utgjør den største gruppen.

Enheter i kriminalomsorgen rapporterer om utfordringer med å ivareta innsattes rettigheter knyttet til tros- og livssynstjenester. Fængslene har blant annet vært bekymret for at dette kan være en risikofaktor for radikalisering av innsatte. Mange innsatte er i en sårbar

situasjon, og kan være mottagelig for forkynnelse som fremmer radikale holdninger eller ekstremisme.

I flere europeiske land er det ansatt representanter for ulike tros- og livssynssamfunn for å betjene de innsatte i fengslet, der særlig fengselsinnsattene har fått en sentral rolle. Deres funksjon har de senere årene særlig vært rettet mot å motvirke radikaliseringsprosesser av de innsatte i fengslet. Det har vært understreket viktigheten av at representantene for ulike trossamfunn i fengsler både har riktige holdninger og kompetanse slik at de kan håndtere disse utfordringene på en god måte. I dag er kriterier for å forestå tros- og livssynstjenester i norske fengsler og krav til representanter som skal utøve slik tjeneste fastsatt i rundskriv V-13B/2009: Samarbeid om tros- og livssynstjenester i fengsel.

1.5 Helse- og omsorgstjenestene

1.5.1 Gjeldende ordninger

I formålsbestemmelsen til pasient- og brukerrettighetsloven slås det fast at den skal «ivareta respekten for den enkelte pasients og brukers liv, integritet og menneskeverd». I forarbeidene til loven er dette blant annet koblet til vern av grunnleggende menneskerettigheter. Religionsfriheten ble her trukket frem som eksempel «på menneskerettigheter som må respekteres og vernes, og legges til grunn ved regulering av pasienters rettigheter».⁴

Helse- og omsorgsdepartementet ga i 2001 ut et rundskriv om retten til tros- og livssynsutøvelse. Rundskrivet skal sikre at de som har behov for praktisk og personlig bistand fra den kommunale helse- og omsorgstjenesten får ivaretatt sin mulighet til tros- og livssynsutøvelse. I 2010 ble verdighetsgarantien for eldreomsorg fastsatt, som en oppfølging av eldreforliket i 2007. Forskriften angir tiltak det skal legges til rette for i eldreomsorgen for at eldre skal sikres et verdig tjenestetilbud. Her inngår blant annet samtaler om eksistensielle spørsmål.

Helse- og omsorgstjenestene skal utformes med respekt for den enkeltes integritet og verdighet. Tjenestene må dermed også tilrettelegge for at den ivaretar den enkeltes rett til å utøve tro- og livssyn.

Hva tro eller livssyn innebærer for den enkelte bruker eller pasient vil variere. For eksempel vil det for noen være viktig at det på sykehus er mat som møter religiøse krav eller muligheter for å praktisere bønn. For andre kan det være avgjørende at det finnes et tilbud om samtaler med religiøse ledere om åndelige eller eksistensielle spørsmål. Tjenestemottakers livssyn kan være både retningsgivende for hvordan tjenesteyterne skal utføre sin tjeneste i møte med den enkelte, og for hvordan tilretteleggingen skal være. Å forholde seg til vesentlige sider ved tjenestemottakers tros- og livssynstilhorighet og til

⁴Ot.prp. nr. 12 (1998–1999) Lov om pasientrettigheter s. 26

hans/hennes behov og ønsker, vil derfor kunne høre med til kravene om faglig forsvarlighet innen helse- og omsorgstjenestene.

1.5.2 Helse- og omsorgstjenestene i kommunene

Kommunen skal sørge for nødvendige og forsvarlige helse- og omsorgstjenester til personer som oppholder seg i kommunen. Blant annet skal kommunen ha tilbud om de tjenestene som fremgår av helse- og omsorgstjenesteloven. Etter samhandlingsreformen og med ny lov om kommunale helse- og omsorgstjenester (2011) har kommunen fått et tydeligere og mer helhetlig ansvar for helse- og omsorgstjenestene.

Norge har gjennom både nasjonale og internasjonale forpliktelser et ansvar for å sørge for at enhver står fritt til å velge og utøve en tro eller et livssyn. For de kommunale helse- og omsorgstjenestene innebærer dette et ansvar for å sørge for tilrettelegging av omsorgstilbud der også kulturelle og åndelige behov blir hensyntatt og ivaretatt i samsvar med den enkeltes ønske, bakgrunn og tilhørighet. Dette omfatter også personer som på grunn av sykdom eller nedsatt funksjonsevne trenger bistand og tilrettelegging for å utøve sin tro eller sitt livssyn etter eget valg. Den kommunale helse- og omsorgstjenesten må på denne bakgrunn i nødvendig utstrekning samarbeide med aktuelle livssynsorganisasjoner o.l. for å sikre at den enkelte brukers mulighet for tro- og livssynsutøvelse ivaretas.

Å forholde seg til ulike sider ved omsorgsmottakers tros- og livssynstilhørighet og behov for samtale om eksistensielle spørsmål er en vesentlig del av å utforme et individuelt tilrettelagt tjenestetilbud som skal ivareta respekten for den enkelte pasient og brukers liv, integritet og menneskeverd.

Helsedirektoratet utarbeider nasjonale faglige retningslinjer og veiledere for helsetjenesten, (se boks 10.7). Slike veiledere er ikke rettslig bindende for kommunene, men gir uttrykk for hva direktoratet anser som god praksis på utgivelsespunktet.

Boks 1.4 Samhandling mellom helse- og omsorgstjenesten i kommunene og tros- og livssynssamfunn

I 2013 utarbeidet Helsedirektoratet, i samarbeid med Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn, et hefte som beskriver rutiner og retningslinjer for samhandling mellom helse- og omsorgstjenesten og tros- og livssynssamfunn for å sikre den enkeltes rett til tros- og livssynsutøvelse, *Samhandling mellom helse- og omsorgstjenesten i kommunene og tros- og livssynssamfunn*. I heftet beskrives nærmere hvordan den kommunale helse og omsorgstjeneste og den enkelte helsearbeider kan sikre gode tjenester på dette feltet. Retten til tros- og livssynsutøvelse må også sikres av tros- og livssynssamfunnene. Heftet beskriver derfor også tros- og livssynssamfunnenes særskilte ansvar for å betjene sine egne medlemmer, ut ifra deres ulike forutsetninger og behov. I tillegg til Helsedirektoratets veiledere, har også noen kommuner utviklet rutiner og retningslinjer for dette arbeidet.

[Boks slutt]

Helse- og omsorgstjenesten skal så langt det er mulig legge til rette for den enkeltes rett til å utøve tro eller livssyn. I en omsorgsbolig eller på et sykehjem kan bruker eller pasient ha behov for bistand fra helsepersonell for at tros- og livssynsfriheten skal være reell.

Det tros- og livssynsmessige mangfoldet varierer rundt omkring i landet, og berører helse- og omsorgstjenestene i ulike kommuner, eller i de regionale helseforetakene, på ulikt vis. Denne variasjonen kan gjøre at kommunenes helse- og omsorgstjenester og de regionale helseforetakene kan ha behov for litt ulike prosedyrer og ordninger for hvordan de tilrettelegger for samarbeid med tros- og livssynssamfunn.

20. november 2018 ble Meld. St. 15 (2017–2018) *Leve hele livet – En kvalitetsreform for eldre* vedtatt i Stortinget, jf. Innst. 43 S (2018–2019) Reformen består av 25 konkrete og utprøvde løsninger som skal sikre at eldre i større grad får anledning til å forme sin hverdag, være aktive og delta i sosiale fellesskap. Meldingen understreker blant annet at sosiale og kulturelle aktiviteter skal være tilpasset den enkeltes interesser, og at når livet blir sårbart er det særlig viktig at de eldre får mulighet til samtale, motivasjon og støtte.

Meldingen viser til undersøkelser som beskriver at åndelige og eksistensielle behov ofte blir forsømt i dagens helse- og omsorgstjeneste, og at utfordringene blir større med økt tros- og livssynsmangfold. En av de 25 konkrete og utprøvde løsningene meldingen peker på er å innføre faste prosedyrer og samarbeide med tro- og livssynssamfunn slik at de kan møte brukernes og de pårørendes åndelige og eksistensielle behov. Flere kommuner har innført prosedyrer for kartlegging og tilrettelegging av tros- og livssynsutøvelse og samtaler om eksistensielle spørsmål. Dette er ofte gjort i samarbeid med lokale tros- og livssynsorganisasjoner og aktuelle ressurspersoner på området.

I regjeringsplattformen har regjeringspartiene uttrykt at de vil legge til rette for samarbeid med trossamfunnene slik at eldre i institusjon gis mulighet for og tilbud om noen å snakke med om åndelige og eksistensielle spørsmål. For eldre i sykehjem er dette kommunalt ansvar. Det legges derfor til grunn at kommunene tar stilling til hvordan de kan samarbeide med tros- og livssynssamfunn som del av implementeringen av *Leve hele livet*. I Meld. St. 15 (2017–2018) *Leve hele livet – En kvalitetsreform for eldre* oppfordres alle kommunestyrene til å ta stilling til forslagene i reformen og beskrive hvordan de vil utforme og gjennomføre dette lokalt. For å bistå og støtte kommunene i dette arbeidet er det etablert et nasjonalt og regionalt støtteapparat for gjennomføring av reformen for perioden 2019–2023. Kommuner som omstiller seg i tråd med reformen, vil bli prioritert innenfor relevante eksisterende og eventuelle nye øremerkede ordninger.

Boks 1.5 Meld. St. 15 (2017–2018) Leve hele livet – En kvalitetsreform for eldre¹

Prosedyre i tros- og livssynsutøvelse

Fredrikstad kommune og Borg bispedømme har laget en enkel brosjyre til både brukere og pårørende om retten til tros- og livssynsutøvelse med orientering om lover og forskrifter knyttet til temaet. Fredrikstad kommune har som mål:

At alle som mottar helse- og velferdstjenester også skal ha mulighet til å utøve sin tro og sitt livssyn slik det er naturlig for den enkelte

I samarbeid med den enkeltes tros- og livssynssamfunn, prøve å legge til rette for dette.

Å tilstrebe at den enkelte skal kunne fortsette å leve det livet en levde før en trengte bistand.

Kommunen har også utarbeidet en prosedyre som skal sikre tro- og livssynsfrihet for mottakere av helse- og omsorgstjenester. Formålet er å gi individuell oppfølging der den enkelte bruker / pasient får mulighet for å praktisere sin tro eller sitt livssyn.

Til sist er det utviklet en individuell tiltaksplan som beskriver hvordan en konkret bistår og tilrettelegger for den enkelte bruker. Her beskrives utøvelse av praksis og tradisjoner som er viktige for personen og konkrete tiltak for at brukere får praktisere sin tro eller sitt livssyn.

Veileder for å ivareta åndelige og eksistensielle behov

Utviklingscenteret for hjemmetjenester og sykehjem i Nordland har gjennom flere fagutviklingsprosjekter laget en veileder for hvordan en kan ivareta åndelige behov hos personer som mottar omsorgstjenester. De har laget en film og støttemateriell for å bistå ansatte i samtaler med brukerne om deres tro og trospraksiser: Mennesket lever ikke av brød alene – aktiv omsorg med vekt på åndelige behov – en veileder.¹

Samhandling på siste vakt

I Surnadal kommune har de hatt et samarbeid med Rindal og Surnadal kirkelige fellestråd for å skape en mer helhetlig omsorg for alvorlig syke og døende. Prosjektet Samhandling på sist vakt startet høsten 2015. Prosjektet har som mål å bedre den åndelige og eksistensielle omsorgen i møte med pasienter som skal dø.

Opplæringstiltak for å trygge de ansatte og gi nødvendig kompetanse til å møte den enkeltes behov skjer gjennom fagdager og refleksjonsgrupper. Pårørende og frivillige får hjelp til hvordan de kan bidra når noen er alvorlig syk og døende.

Resultater for prosjektet viser bedre involvering av pasienter og pårørende, økt samarbeid med frivillige og en styrking av fagmiljøet. Prosjektet ble tildelt Fylkesmannen i Møre og Romsdal sin omsorgspris for 2017, og ble som en av tre kommuner i landet nominert til KS sin etikkpris i 2017.

Åndelige og eksistensielle samtaler i et livssynsåpent samfunn

Ved St. Olavs Hospital er det etablert et samtaletilbud til pasienter og pårørende som trenger samtale om åndelige og eksistensielle spørsmål. Sykehuset har fra 2010 hatt en fler-religiøs prestetjeneste. Det er ansatt en kulturkonsulent med bakgrunn fra det muslimske miljøet i Trondheim og en sykehushumanist. Formålet er å gi et samtaletilbud tilpasset pasienter og pårørende med ulike behov, livssyn og tro.

Veileder for samhandling om tros- og livssynsutøvelse

Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn, Norges Kristne Råd og Kirkerådet utga i 2013, i samarbeid med Helsedirektoratet, en veileder om samhandling mellom helse- og omsorgstjenesten i kommunene og tros- og livssynssamfunn. Veilederen understreker at de som mottar helse- og omsorgstjenester også har rett til å utøve sin tro og sitt livssyn – alene og i fellesskap med andre. Målsettingen med veilederen er å legge forholdene til rette for en god samhandling, til tjenestemottakernes beste.

¹ Meld. St. 15 (2017–2018) s. 89

[Boks slutt]

1.5.3 Tilrettelegging av tro- og livssyn ved sykehusene/i spesialisthelsetjenesten

1.5.3.1 Innledning

Spesialisthelsetjenesten har ingen særskilt lovregulering knyttet til ivaretagelsen av tro- og livssynsbehov på sykehus, men de store universitetssykehusene har for eksempel en lang tradisjon for sykehusprestetjeneste, og her har det også i noen år vært jobbet med å legge til rette for et større tros- og livssynsmangfold i tjenesten.

I forbindelse med arbeidet med denne meldingen gjennomførte HOD og KUD en kartlegging av tros- og livssynsbetjening i sykehusene. Nedenfor følger en gjennomgang av kartleggingen.

1.5.3.2 Mat og tilrettelagte rom

Alle sykehus i Norge har tilbud om alternativ kost som ivaretar religiøse behov. Med få unntak tilbyr også alle sykehus halalmat. De fleste sykehus har videre rom som er tilrettelagt for særskilte religiøse behov, for eksempel rom som er tilrettelagt for rituell vask, sykehuskirke/kapell eller livssynsåpne rom/stille rom som kan brukes av alle til bønn, meditasjon med mer.

1.5.3.3 Tros- og livssynstjeneste i helseforetakene

De fleste helseforetak har en tros- og livssynstjeneste ved sine sykehus som har et spesielt ansvar for å møte pasient og pårørendes tros- og livssynsbehov. Denne tjenesten kalles prestetjenesten og de ansatte i tjenesten, med noen veldig få unntak, er ordinerte prester eller diakoner i Den norske kirke. Sammen med sykehusene, både de private og offentlige, har Den norske kirke og deres prester også vært sentral i utviklingen av sykehuspresttjenesten.

Sykehusprester har tradisjon for å forvalte et bredt sett av oppgaver på sykehuset. Foruten sjelesorg med pasienter og pårørende eller gjennomføring av ulike kirkelige ritualer, deltar prester som fagpersoner i ulike tverrfaglige fora som palliativt team, sykehusets kriseteam eller klinisk-etisk komite på sykehuset. Noen prester har også roller i veiledningen av andre profesjonsgrupper knyttet til blant annet klinisk kommunikasjon eller etisk refleksjon.

Boks 1.6 Palliasjon – omsorg for døende

I de nasjonale retningslinjene for palliasjon i kreftomsorgen (2015b) er denne tjenesten gitt en særskilt funksjon og rolle. Av retningslinjene går det frem at det skal være tilgang til prest i alle nivåer i tjenesten, og at denne skal inngå i det tverrfaglige palliative teamet rundt pasienten ved behov. I retningslinjene er sykehusprester gitt et særlig ansvar for gjennomføringen av og kvaliteten på den åndelige omsorgen i tilbudet. De nasjonale retningslinjene omtaler ledere i tros- og livssynssamfunn som ressurspersoner for åndelig omsorg. De er ikke omtalt på linje med sykehusprester med særlig ansvar for gjennomføring eller kvaliteten på den åndelige omsorgen. Som frivillige ressurspersoner kan ledere i tros- og livssynssamfunn inngå som «annet kvalifisert personell», jf. § 4 i Helsepersonelloven, annet ledd. I de nasjonale retningslinjer for palliasjon i kreftomsorg understrekes det at frivillige i den palliative omsorgen må få nødvendig opplæring og oppfølging i tjenesten. De har også taushetsplikt på samme måte som helsepersonell.

[Boks slutt]

Antall årsverk i tjenesten varierer. I noen virksomheter teller prestatjenesten 10 årsverk (Oslo universitetssykehus), mens i andre virksomheter er det kun 10 prosent av et årsverk. I tre av helseforetakene er det i prestatjenesten ansatt personell som ikke er fra Den norske kirke. Dette er ansettelser som har funnet sted de seneste årene for å møte et større mangfold av religiøse og kulturelle behov hos pasienter og pårørende ved institusjonene.

Ved St.Olav hospital er det ansatt en sykehushumanist (100 %) og en kulturrådgiver med muslimsk bakgrunn (30 %), og ved Haukeland er det ansatt en kulturkonsulent med buddhistisk bakgrunn (100 %) og en sykehusimam i en 20 % midlertidig stilling.

Prestetjenestene ved alle helseforetak har lagt til rette for at tros- og livssynssamfunn som ikke er representert i tjenesten kan kontaktes ved behov, som regel gjennom formalisert kontakt med representanter fra andre trossamfunn (f.eks. St.Olav, Haukeland og Oslo Universitetssykehus). Ved Oslo universitetssykehus er det etablert et team av frivillige samtalepartnere fra andre tros- og livssynssamfunn som er organisert som en del av sykehusets virksomhet, men utenfor prestatjenesten. Disse kan kontaktes når de etterspørres av pasient eller pårørende, og deltakerne får også et lite vederlag for tjenestene de utfører for pasient og pårørende på sykehuset. Andre sykehus i Oslo og Akershus, samt sykehjemsetaten i Oslo kommune, har inngått avtale med Oslo universitetssykehus om bruken av denne tjenesten.

Sykehusene har ulike erfaringer med hvordan tjenestene møter de behov som finnes hos brukerne. Den frivillige samtalepartnertjenesten ved OUS mottar relativt få tilkallinger. Prestetjenesten ved Oslo universitetssykehus opplyser at de ofte får henvendelser om oppdrag fra pasienter og pårørende med religiøs minoritetsbakgrunn. Noen av oppdragene til pasienter med annen tros- eller livssynsbakgrunn enn Den norske kirke, blir dermed betjent av prestatjenesten, og ikke det frivillige ressursteamet.

Prestetjenester på sykehus som har ansatt tros- og livssynspersonell med annen bakgrunn enn Den norske kirke har derimot erfaringer med å bli mye brukt. Kulturrådgiveren med muslimsk bakgrunn i prestatjenesten ved St.Olav har hatt betydelige flere tilkallinger enn

de frivillige samtalepartnere ved Oslo universitetssykehus, og antall tilkallinger til sykehushumanisten er om lag på nivå med sykehusprestene på sykehuset.

1.5.3.4 Kompetanse og tilsyn

Prester fra Den norske kirke som er ansatt i prestedtjenesten har teologisk embetseksamen (7 år) og de fleste har også pastoral-klinisk etterutdanning, og står under kirkelig eller pastoralt tilsyn av biskopen. Sykehushumanisten ved St.Olav er utdannet sykepleier og har master i rådgivningsvitenskap. De frivillige samtalepartnere ved OUS har gjennomført et kurs i regi av Universitetet i Oslo (10 studiepoeng), i samarbeid med helseforetaket og Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn. Kurset sikrer at deltakerne har grunnleggende kompetanse i å samtale med pasienter og pårørende i krise.

Når det gjelder religiøse ledere eller andre som er på tilkalling ved behov, har ikke helseforetakene oversikt over hvilken kompetanse de besitter. Selv om denne kompetanse ikke er dokumentert av helseforetakene, vil kunnskap om sjelesorg være en del av kompetansegrunnet for noen av de religiøse lederne, som for eksempel prester i den katolske kirke.

1.6 Departementets vurderinger

Mennesker som på grunn av militærtjeneste, soning eller sykdom, ikke kan delta i tros- og livssynssamfunnenes ordinære virksomhet, bør så langt det lar seg gjøre, ha tilgang på tros- og livssynsbaserte tjenester i tråd med sin tro eller sitt livssyn. I regjeringsplattformen sier regjeringspartiene at de vil «[s]amarbeide med trossamfunnene slik at eldre og pasienter i institusjon, personell i forsvaret og mennesker under kriminalomsorgen gis mulighet for og tilbud om noen å snakke med om åndelige og eksistensielle spørsmål.»

Departementet har merket seg at det både i Forsvaret og på ulike nivåer i helse- og omsorgstjenestene gjøres tilpasninger til tros- og livssynsmangfoldet, gjennom ansettelse eller avtaler om samarbeid med tros- og livssynssamfunn.

Barne- og familiedepartementet og Justis- og beredskapsdepartementet er i fellesskap kommet fram til at det i kriminalomsorgen er behov for å legge bedre til rette for en mer mangfoldig tros- og livssynstjeneste. Som en forsøksordning ønsker derfor departementene å legge til rette for et pilotprosjekt med livssynsmedarbeidere i kriminalomsorgen. Prosjektet skal etablere et team av representanter for tros- og livssynssamfunn som sammen kan møte de innsattes tros- og livssynsbehov. En slik forsøksordning vil kunne innhente viktige erfaringer før det eventuelt fattes beslutning om mer permanente ordninger for tros- og livssynsbetjening. Prosjektet vil bli finansiert innenfor de berørte departementenes gjeldende budsjetttramme.

Hensiktsmessige ordninger for tros- og livssynstjenester i institusjoner og helse- og omsorgstjenestene er også avhengig av at man fra tros- og livssynssamfunnenes side har personer med nødvendig kompetanse til å ivareta disse oppgavene, slik også Stålnett-utvalget påpeker. Det flerreligiøse utdanningstilbudet som etableres ved Det teologiske fakultet ved Universitetet i Oslo, vil bidra til at tros- og livssynssamfunnene har

kvalifisert personell som kan gå inn og gjøre tjeneste i institusjoner eller i helse- og omsorgstjenestene. Samtidig vil det være opp til de ulike sektormyndighetene å avklare hva som skal være kompetansekravene for slike tjenester.